

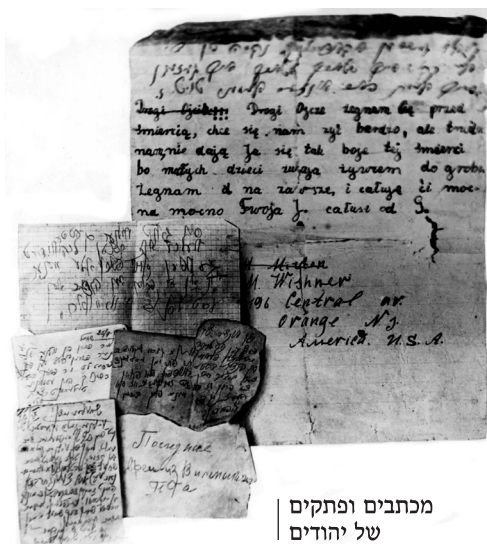
מכתבים אחרונים

פתח דבר

בארכיון יד ושם מצויים מאות מכתבים וגלויות שכתבו יהודים בתקופת השואה. רבים ממכתבים אלו היו פריסת שלום אחרונה, סימן חיים אחרון מהכותבים.

ההיסטוריון צבי בכרך כתב על משמעותם של מכתבים אלו:

המכתבים האחרונים שלפנינו הם עדות סובייקטיבית של הקורבנות על המצבים שבהם היו הכותבים שרויים כפי שהם עצמם קלטו אותם – ולא כפי שהצטיירו בעיני הצורר. מטבעו של מכתב שהוא אישי, והקול הייחודי של כותבו הוא המנחה את כתיבת האירועים. "מכתב הוא נפש חיה, הד נאמן של הקול הדובר" [אונורה דה בלזק]. ה"הד הנאמן" נשמע במכתבים אחרונים אלו בזעקה, בכעס, בהפצרה, באהבה, בקריאה לנקם ובחוויות רגשיות רבות אחרות, כאשר עמדו אנשים אלה לפני מותם. הם כתבו לא לשם הסיקור ההיסטורי אלא מתוך כאב אישי, דאגה ויגון. המכתבים מהווים עדות לקורות השואה מזווית ראייה בלתי אמצעית, ניסיונו הפרטי של הקורבן וראייתו – ובכך ייחודם; זהו מסר ישיר [...]¹.

בתקופת השואה, וביתר שאת עם תחילת ה"פתרון הסופי", הייתה העברת מידע ומכתבים קשה ומורכבת מאוד. הלחימה והכיבוש האטו את זרימת המידע באופן כללי. מערכות הדואר ואמצעי התקשורת בשטחי הכיבוש הגרמני היו נתונים לפיקוח הדוק ולצנזורה חמורה. אצל היהודים היה המצב קשה עוד יותר, שכן נוסף על כל אלה נותקו הקשרים בין הקהילות עקב ההגבלה המוחלטת על התנועה, והבידוד של הגטאות.

לדבר זה הייתה השפעה ניכרת על אחד מאמצעי התקשורת הבין-אישית הבסיסיים ביותר – מכתבים אישיים. מכתבים אישיים הם סוג של תקשורת אשר מטרתה, העברת מידע אישי בעיקרו, וניסיון לשמר את הסולידריות הבין-אישית דווקא כאשר המציאות משתנה באופן רדיקלי ובקצב מהיר והחוויות הנחווות שונות, ומטבע הדברים גם נקודת המבט. דרך מכתבים

שונים שנכתבו בתקופת השואה אנו מבקשים ללמוד על עולמם של יהודים, על זהותם, על המסרים שביקשו להעביר, על המורשת שביקשו להנחיל ועל האופן שבו השבר, אך גם ההמשכיות, ניכרים במכתבים האחרונים שכתבו.

1. צבי בכרך, אלה דברי האחרונים, ירושלים תשס"ג, עמ' 12.

מהלך השיעור

פתיחה

קראו עם התלמידים את עדותו של **שלום אילתי**.

שלום אילתי נולד בקובנה, נכלא עם משפחתו בגטו, שרד את האקציות השונות וב־1944 נמלט לבדו ביזמתה של אמו וניצל. אמו ואחותו הקטנה נספו. אביו היה במחנות כפייה מחוץ לגטו וניצל, והם נפגשו לאחר המלחמה. בזיכרונותיו הוא מתאר את החיים בגטו:

גדר הגטו הלכה והייתה לממשות ברורה וקשוחה; בהמשך הדברים מסלולה ופרטי עיקוליה היו מוכרים לי על בוריים. באמצעותה התחלק העולם לשניים. ככל שחלפו הימים, הלך עולמי והתכנס אל בין חוטי התיל פנימה, וכל שמחוצה להם הפך לישות מוזרה שהייתי מתבונן בה מבעד לגדר כמו מבעד לוילון שקוף ובלתי חדיר.²

1. מהו השינוי ששלום אילתי מתייחס אליו בעדותו?
2. אילו קשיים יצרה לדעתכם המציאות ששלום מתאר?

שאלות לדיון

דברים אלו מדגישים את הניתוק ואת הבידוד שבהם חיו היהודים בגטאות. ניתן להניח כמה הייתה חשובה התקשורת עם משפחה, עם חברים ועם מכרים שלפני השואה היו חלק מרכזי בעולם ושהיו מעגלי תמיכה וזהות ששמרו על תחושת השייכות והקשר דווקא במציאות זו.

חיים אהרן קפלן, מורה לעברית שנכלא עם משפחתו בגטו ונספה בטרבלינקה, נתן ביטוי לדברים ביומן שכתב בגטו ורשה ובו הוא מתאר ב־8 בינואר 1941 את קבלת הידיעות ממשפחתו:

למשפחתנו המפוזרת ומפורדת בכל חלקי תבל (פולניה-רוסיה-אמריקה-ארץ ישראל) נוספה נפש אחת, הלוא היא הבת שנולדה לבתי ציפורה גזונטהייד בא"י. יום הולדתה הוא ה־8.9.1940. אבל לנו נודע זה רק היום; ולכן היה לנו היום יום שמחה, אף כי בכלל היה לי יום של זעזועים נפשיים. מאוקטובר והלאה לא ידענו מנוחה. ידענו שציפורה באה עד משבר ולכן חרדנו לשלומה, זה חצי שנה שלא קיבלנו שום ידיעה מן הארץ אף כי יש יכולת לשלוח מכתבים אלינו דרך קובנא על פי כתובתו של מחותננו יוסף וולפרט.

והנה היום רווח לנו קצת. הבשורה המבוקשת התקבלה מקובנא אף כי באיחור זמן. כבר זכיתי להעשות סבא לשני נכדים [...].³

1. היכן ניכר במכתב השבר והשינוי?
2. איזה משמעות הייתה לקבלת המכתב ולתוכנו?

שאלות לדיון

2. שלום אילתי, לחצות את הנהר, ירושלים תש"ס, עמ' 46.

3. חיים אהרן קפלן, מגילת ייסורין, תל אביב וירושלים תשכ"ז, עמ' 422-423.

עבודה בקבוצות

להלן מכתבים מתקופת השואה שכתבו יהודים במקומות ובזמנים שונים לאנשים פרטיים. כמגוון סיפוריהם של הכותבים ומקבלי המכתבים, כן מגוון הדרכים שבהן נשמרו המכתבים שלפנינו. היו שהגיעו ליעדם, היו שנשמרו אצל ידידים ומצילים, והיו שנאספו ונשמרו ובסופו של דבר הובאו אל הארכיונים.

המכתבים מזמנים מפגש עם ה"קול" האותנטי של הקרבנות בזמן התרחשות המאורעות, ומקרבים אותנו אל עולמם הנפשי ואל האופן שבו הם חוו את הדברים. הם מעוררים דיון חינוכי על זהות, על ערכים, על הניסיון לגשר בין שבר להמשכיות, על ייאוש, על תקווה ועל צלם האדם בצל המוות.

חלקו את הכיתה לקבוצות. בכל קבוצה בקשו מהתלמידים לקרוא את המכתבים ולענות על השאלות הבאות אשר יזמנו התבוננות מעמיקה ודיון על הרבדים הטמונים בהם:

1. למי המכתב מופנה? איפה נכתב ומתי?
2. באילו קשיים ומצוקות היה הכותב נתון?
3. אילו תחושות הכותב מעלה?
4. מה מטרת הכתיבה של המכתב?
5. אילו ערכים משתקפים במכתב?
6. מה אפשר ללמוד מהמכתב על זהותו של הכותב ועל השקפת עולמו?
7. האם אפשר ללמוד על התקופה מהמכתב?

אישה כותבת מכתב
לפני גירוש מהגטו

מכתב 1

ילדי האהוב, ילדי המסכן, פייר. אני עומד למות מחר. התנחם בכך שאביך עומד למות רק מפני שהוא יהודי.

אני עומד למות ביום הראשון של חנוכה. זה מוזר. סלח לי על שלא הכל היה אצלנו ובינינו כמו שהיה צריך להיות. עכשיו אין לך אף איש קרוב עלי אדמות.

אני מעביר אליך באמצעות --- את שעון הזהב שלי וחמש מאות פרנקים, תיקי ובו כתבי יד שונים נמצא עדיין בדירה P [...]

השתדל להעביר את כתב ידי לעריכה. כל חיי חייתי למען הספרות הרוסית. זה היה הדבר היקר לי ביותר. אל תשכח את אמך המסכנה [...]

הייה אמיץ, הייה ישר, הייה יהודי.

האהבה ליהדותנו תמיד צודקת. אלוקים יהיה עמך ככל אשר אתה תהייה עמו.

[...] הרבה עוד נותר לי לעשות. חטאתי רבות אבל תמיד כיפרתי על חטאי. הכפרה האמיתית והכנה היא כוחי היחידי.

[...]

אל תשכח את אביך, כל כך חבל שאיני יכול לראותך, ולו רק עוד פעם אחת...

אך תמיד אהיה עמך.

[...]

פייר, פייר הקטן, למה הכל נגמר כך? איני מוצא עוד מילים. האם אני פוחד? בקושי, אולי רק מפני הכאב - אבל לחיות... לחיות... הייתי רוצה לחיות עוד הרבה זמן.

שא-לוהים ישמור עלינו ועל עמי, עמי המסכן!

אני מנשק אותך ילדי המסכן, השאר נאמן לי. [אני מקווה] שכל הדברים שקרו לי בדרכי ישמשו נר לרגליך. התפלל עלי והאבק כמו יהודי. אני מסיים וחוזר אל אלוהים. אני מנשק אותך, פייר, פייר, פייר שלי.

אביך.⁴

מכתב 2

עליזה ושלמה ולד יקירי!

היום 6.6.43 אני בנימין ואבי משה ולד חי[י]ם עד אחדים מכל המשפחה. כבר תשעה חודשים נס[ע]ו קרובינו אל טרבלינקה אימי ואחי יעקב משדלובייץ ואחרים מטומאשוב.

[...]

את אבי ואותי נוסע הגורל מעיר לעיר, מכפר לכפר. יש אנשים טובים, שהם מסתירים אותנו. אבל הכלל [הפולני] מר מאוד, והוא שמח בגורל עמנו. אחינו מר[ים] מאוד. אבל חפצים אנו לחיות אחרי המלחמה כדי לנקום את גורל העם אל הגרמנים וגם אל רוב הפולנים.

[...] אפשר נחיה לראות אתכם ואם לא, שלום עליכם.

אבל זכרו, נקמה אל שונאינו מותר להיות גדולה מאוד, והעם הישראלי, אם רוצה לחיות, ואם לא חפץ שפעם שני[ה] יהיה כמו אצלנו [...] מותר הוא להיות כמו עמים אחרים, עם לבדו, עם אדמה, עם צבא, ורק מחשבו[ת] בעד מולדתו, אני בעד [בשם] העם הנהרג מבקש מאחי עבודה עד בלי די בעד מולדתו, כי ארץ ישראל הי[ת]ה תקוותנו עד הרגע האחרון, וברגע האחרון ראינו מה רעו[ת] היו דרכנו.

יש עוד הרבה לכתוב, אבל ליבנו ונשמה שלנו חולה ומאצלנו אין די לכתוב כי אנחנו אחדים מהכלל. אני שולח ברכה לארצי ולאחי הישראלים ולכל קרובי.

האחד מהאחרונים

בנימין ולד

היום שם שלנו סתניסלו ותדעו שסקלסקי.
למזכרת שולחים אנו שתי תמונות שלנו.⁵

הוריה של מרים, הניה ושמואל פרלברגר מוויאליצקה שבפולין, הפקידו אותה בהיותה בת תשע בידי חברים נוצרים. לידי חבר אחר מסר האב את המכתב שלהלן כדי שישלח אותו אל קרובי משפחתו בארצות הברית:

מכתב 3

ד"ר אלפרד שנקר
ד"ר אוסקר שנקר
ניו יורק בית חרושת לשוקולד
בני דודי היקרים,
אני כותבת אליכם ברגע הטראגי של הגירוש שלנו. את בתי מארישה מסרתי
לידידים, אם אחרי המלחמה לא נהיה יותר בין החיים, אנא קחו אותה תחת
חסותכם! היו שלום וזכרו אותה!

הניה ושמילק פרלברגר
25.8.1942⁶

יהודים עולים לקרונות
רכבת הגירוש, גרמניה,
1941

6. יהודית קליינמן, אגרות מאין שם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 29.

ערב חיסול יהודי העיירה מוליאט שבליטא כתבה ציפורה מכתב לבעלה בדרום אפריקה. ככל הנראה המכתב נזרק מן הבניין שרוכז בו היהודים:

מכתב 4

משה בונה ביילה היקר
הלוואי שתהיו כולכם בקו הבריאות ואנו נתפלל עבורכם (עם א-לוקים בעולם הבא) האיש שישלח לך מכתב זה. צריך לשלם לו. אנחנו צמים כבר יומיים ועכשו נלך לטבח. היארצייט [יום הזיכרון] שלנו יהיה 29 באוגוסט תזכור את התאריך. [...] אנחנו עומדים לבושים כולנו, יחד עם ילדיי היקרים, ומחכים. עכשיו כולנו בית המדרש. שבענו כבר את החיים האלה, ופעמים רבות ביקשנו שיבוא המוות. בראש חודש אב העמידו אותנו בשורה כדי לירות בנו, אבל אירע נס. היום יהיה נס אם ירחם עלינו השם. משה, הם רוצים לפגוע בילדיך הקטנים, זה מה שהם רוצים. אז שלום ותהיה חזק. אנחנו היהודים מקריבים את עצמנו כדי שתינצל.

ציפורה

מגדבורג, 27 ביוני 1942

אספקת משלוחי
דואר, גטו לודז',
1941

מכתב 5

ארנו יקירי!

המכתב האחרון שקיבלנו ממך היה מנובמבר 1940. זה היה מכתב לאמא לרגל יום הולדתה והגיע בזמן הנכון. אמא היתה מאושרת מאוד מן המילים הלבביות שמצאת בשבילה, וכולנו שמחנו עמה. ואמנם אין אמא טובה ממנה עלי אדמות, אמא כמו שהיתה לך, והרבה דמעות זרמו בגינך. אבל אמא היא גם אישה אמיצה מאוד, גם היום. [...] ופעם אחר פעם היא משנסת מותניה כדי להתמודד עם החיים, מופת מאיר של נאמנות לחובה של כוח ומעשה! [...]

אנחנו נמצאים אפוא בלי ידיעה ממך כבר שנה וחצי, למרות שאמריקה הצטרפה למלחמה רק שנה אחר כך. אין לנו הסבר לשתיקתך. איננו יכולים להניח שהיתה זאת הזנחה מצדך. אבל אם זאת היתה הסיבה למרות הכל, אנחנו סולחים לך בשעה זו. [...]

זאת שעה קשה בשבילי, שבה אני כותב לך את המכתב הזה כי עלי להניח שהוא יהיה האחרון בחיינו. איננו רוצים להתלונן על כך, בני היקר, אלא לשאת בכבוד את שהועיד לנו הגורל לשאת. דומני שנשאנו את חיינו בכבוד, ואנו רוצים, אם לא יתאפשר אחרת, לקבל כך גם את המוות. [...]

שנת 1942 מתחה גם כאן קו של סיום. אפשרויות החיים שלנו הוגבלו מאוד על ידי אינספור איסורים חסרי הגיון, כמו הנסיעה בחשמלית למקום העבודה, מרחק גדול ככל שיהיה. ההינפשות הצנועה ביותר אינה אפשרית, כיוון שנאסר עלינו לדרוך על מדשאות ולבקר בקולנוע. שלא לדבר על עניין התזונה. עכשיו, כדבר האחרון, מחכה לנו הגירוש לפולין שם נמצא את קברנו. אבל עליך לדעת, שגם בשעה זו אנחנו נמצאים אתך ברוחנו, שתמיד נמצא אתך. תמיד שמחתי מאוד כששמעתי מפיק, בילדותך, שאבא שלך הוא החבר הכי טוב שלך. היינו יוצאים לטייל ביערות היפים ליד מוזר (Möser), ואתה אחזת בכוח בשרוול המעיל שלי. כעת חלפו שמונה שנים מאז אותם זמנים! ככל שקשה עלינו הפרידה ממך, איננו מצטערים על ששלחנו אותך אל מעבר לאגם הגדול. כי הודות לך נמלטת מדברים שונים כאן. היום אתה בן 21 והיית לגר. לכן שא גם את גורלך שלך והתמודד עמו כגבר! [...] הלחם ושמור על לב שמח. אל תחשוב שבכך אתה עושה עוול ליקירך. [...] הישאר

המשך מכתב 5

הגון במעשה וברוח! התרחק מכל זוהמה, יהא צבעה אשר יהא! למד כראוי ותמיד תרוויח את לחם יומך! היום עובר על העולם גל של שנאה נגד גרמניה. אל תתן לגל הזה לסחוף אותך. כי איננו היחידים שנגזר עליהם לסבול! גם מיליוני גרמנים טובים לא שפר עליהם גורלם. [...] לידיד היקר, הכומר ראדקה ומשפחתו, שממנו תקבל את המכתב הזה וכמה דברים אחרים, אתה חב תודה לעולם. גם את פאול ואת הדודה ליזכן אסור לך לשכוח. כולם תרמו את תרומתם לעשות את חיינו לנסבלים.

[...]

בינינו, ילדי היקר, משתרעים ארצות וימים רחבי ידיים. אולי לא נתראה עוד לעולם. אבל ברוחי אני מחבק אותך ומניח את ידי על ראשך ומעניך לך מרחוק ברכת אב, את הברכה שבה בירכו אבותינו את ילדיהם מקדמת דנא: "יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחונך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום!" אמן.

באהבה ובנאמנות

אביך יוליוס יוזף

אמא עוד תכתוב לך בנפרד. התלתל המצורף הוא של אמא, אני גזזתי אותו בשנת 1919.

עובדי דואר
בגטו לודז'

מכתב 6

31.7.1942

מויסק'ה שלי ולכל יקירי!

אנחנו עכשיו אחרי שחיטה איומה. ב-25.7.1942 התרחשו אצלנו, כמו בכל הערים האחרות, שחיטות המוניות. שרדו 350 איש. 850 נהרגו ומתו מוות נורא בידי הרוצחים [...]

לא אכתוב הרבה. אני חושבת שעוד ימצא אדם שיוכל למסור על סבלנו ועל מרחץ הדמים אצלנו. הצלחנו עדיין להנצל, אבל לכמה זמן? כל יום אנו מחכים למוות ובינתיים מתאבלים על קרובינו ויקירנו. המשפחה שלך, מויסק'ה, כבר איננה, זכר לא נשאר מהם. אבל אני מקנאה בהם. אני אסיים. בלתי אפשרי לכתוב ולזעוק על ייסורינו, היו בריאים והדבר היחיד שאתם יכולים לעשותנו הוא לנקום ברוצחנו. טיפת נקמה בהם. אני מנסקת אתכם חזק חזק. אני נפרדת מכולכם לפני מות כולנו.

זלטקה.⁷

כתובת "נקמה",
גטו קובנה

7. בכרך, אלה דברי האחרונים, עמ' 90.

תחושות שונות ומגוונות עולות מהמכתבים, אולם נראה שברבים מן המכתבים בולטים בעיקר חוסר האונים והייאוש. "כל זמן שאדם חי יש לו תקווה, מת - אבדה תקוותו", נכתב בתלמוד הירושלמי (מסכת ברכות סג, ב), וכך רבים מהקרבנות אף אם ידעו שזו אשליה, דחקו את הייאוש בתקווה לחיים. בד בבד נחשפים במכתבים גם גילויים ומוטיבים של תקווה השונים אלו מאלו: מהציפייה האישית להשלמת מעגל בידי אחרים - "השתדל להעביר את כתב ידי לעריכה [...]"; אל הציפייה להגשמת חלום באמצעות קבוצה כללית יותר - "והעם הישראלי, אם רוצה לחיות, ואם לא חפץ שפעם שני[ה] יהיה כמו אצלנו [...] מותר הוא להיות כמו עמים אחרים, עם לבדו, עם אדמה, עם צבא, ורק מחשבו[ת] בעד מולדתו, אני בעד [בשם] העם הנהרג מבקש מאחי עבודה עד בלי די בעד מולדתו, כי ארץ ישראל הי[ת]ה תקוותנו עד הרגע האחרון".

יש לזכור כי בעצם הכתיבה עצמה ובמחשבה על הקורא העתידי ועל המסר שיגיע אליו היה ממד של תקווה, כמו במכתב שכתבו בני הזוג פרלברגר לבני הדודים - עצם כתיבתו מעידה על הספק הגדול שקינן בהם שיצליחו להינצל אך גם על התקווה הגדולה שבתם תינצל. פעמים רבות אפילו תקווה זו נשללה מהיהודים בתקופה זו.

על משמעותה של תקווה דווקא במכתבים אלו כתב ההיסטוריון וניצול השואה צבי בכרך:

לצד הייאוש עדיין שררה תקווה, משום שהיא רכיב במבנה הנפש והרוח של האדם; אין חיים ללא תקווה. כל עוד חי האדם, גם בשואה, ליוותה אותו התקווה, במודע או בלא-מודע, משום שהיא הערובה לשמירה על צלם אנוש. מטבעה של התקווה שפניה פונות לעתיד, לעתיד מבטיח וטוב יותר. הצוואות והבקשות האחרונות מביעות את הכמיהה לימים טובים בעתיד. הכותבים ביקשו עתיד טוב יותר לילדיהם, להוריהם, ליקריהם, ולכל אלה שהתקווה כי ישרדו החזיקה את הכותבים בחיים.⁸

אל מעגל הקרבנות מקשרת את עצמה גם **זלטקה** אשר תולה תקווה ששייכות זו תאפשר את תיעוד סבלותיה: "ימצא אדם שיוכל למסור על סבלנו".

מכתבו של **יוליוס יוזף** מעיד על קשר אל שתי קבוצות שונות: "איננו היחידים שנגזר עליהם לסבול! גם מיליוני גרמנים טובים לא שפר עליהם גורלם. [...] לידיד היקר, הכומר ראדקה ומשפחתו, שממנו תקבל את המכתב הזה וכמה דברים אחרים, אתה חב תודה לעולם. גם את פאול ואת הדודה ליזכן אסור לך לשכוח. כולם תרמו את תרומתם לעשות את חיינו לנסבלים". כך הוא כותב על מעגלים רחבים של ידידות ושכנות וגם על מעגל המשפחה. את המעגל הזה הוא מדגיש שוב בסוף, תוך חיבור למורשת הדתית: "ברוחי אני מחבק אותך ומניח את ידי על ראשך ומעניק לך מרחוק ברכת אב, את הברכה שבה בירכו אבותינו את ילדיהם מקדמת דנא: "ברכך ה' וישמרך [...]". לקשרים אלו מייחס יוליוס יוזף חשיבות רבה, ומתוך ההתייחסות אליהם הוא גם מוסר מסר משמעותי לבנו.

מעבר לתחושת הקשר, הכותבים מדברים גם על עולם הערכים ועל זהותם של הכותבים: "כל חיי חייתי למען הספרות הרוסית", כותב האב לבנו ובצד זה מדגיש את הזהות היהודית ומבקש מבנו "הייה יהודי" ומדגיש ערכים אחרים של יושר ואומץ. במכתבו מגרמניה לפני הגירוש כותב **יוליוס יוזף** לבנו **ארנו**: "שא גם את גורלך שלך והתמודד עמו כגבר! [...] הישאר הגון במעשה וברוח! התרחק מכל זוהמה, יהא צבעה אשר יהא! למד כראוי ותמיד תרוויח את לחם יומך! היום עובר על העולם גל של שנאה נגד גרמניה. אל תתן לגל הזה לסחוף אותך".

רחל ביהם |

בנימין ולד מבקש בשם כל הנרצחים והסובלים "עבודה עד בלי די בעד מולדתו, כי ארץ ישראל הי[ת]ה תקוותנו עד הרגע האחרון", ומצביע על קשר ושייכות לרעיון הציוני.

כך גם במכתב שטמנה **רחל ביהם** לחברה **מנחם הרטל-מנק** בתוך קרון הרכבת בהגיעה לאושוויץ. היא פותחת בברכת השלום המקובלת של תנועת ארגון חזית הנוער הציוני, "ניל"י - נצח ישראל לא ישקר", וחותמת את המכתב באותה ברכה: "ניל"י, חזק ואמץ רחל"⁹.

המסרים משקפים מגוון של זהויות שהכותבים השונים החזיקו בהן בזיקה למגוון פניה של יהדות אירופה, אך גם את המגוון הקיים באישיותו של כל כותב באופן אישי. הבחירה להיצמד דווקא למוטיבים אלו בזהות הכותב מעידה על משמעותם לחייו, על ערכם הסגולי בעיניו ועל הנחמה שהוא יכול לשאוב מהם בשעות קשות אלו, נחמה שאפשר לייחס גם לעצם ההמשכיות שהיצמדות זו מעניקה לאדם בשעה שהוא נתון בשבר גדול.

ברבים מהמכתבים הכותבים מציינים את מועד הרצח של בני משפחה וחברים או של בני הקהילה.

כך כותבת **זלטקה למישקה** בעלה: "אנחנו עכשיו אחרי שחיטה איומה. ב־25.7.1942 התרחשו אצלנו, כמו בכל הערים האחרות, שחיטות המוניות. שרדו 350 איש. 850 נהרגו ומתו מוות נורא בידי הרוצחים [...]". ופעמים גם מתועד היום שבו הם עצמם עומדים למות: "היארצייט [יום הזיכרון] שלנו יהיה 29 באוגוסט". בצד תיעוד התאריך ציפורה פונה לבעלה ומבקשת: "תזכור את התאריך". בקשה זו ובקשות דומות לה, כמו בקשות להקים מצבה על קבר, הן פנייה אל החיים לזכור את המתים, ואולי ניסיון למצוא נחמה במחשבה שיישאר אחריהם דבר ושהם לא ייעלמו כליל.

9. על המכתב אפשר לקרוא במדור "בשביל החינוך", גיליון 10.

סיכום

שאלות לדיון

1. אילו היבטים של המשכיות ואחיזה בעולם ערכי ניתן למצוא במכתבים?
2. האם יש מאפיין משותף לכל המכתבים?

היבטים רבים נוספים אפשר למצוא במכתבים, אולם קול אחד בולט עולה מכולם, כפי שמנתח זאת פרופ' צבי בכרך:

יסוד זה של שמירה על צלם אנוש, עולה מתוך מכלול החוויות וההרגשות שבוטאו במכתבים האחרונים – הן בצוואה ובבקשות האחרונות, הן בתחושת הקץ, בדאגה לצאצאים, בהתלבטויות ובאמונה. השמירה על צלם אנושי היתה סתירה וביטול גמור לכוונות הנאצים לתכנוניהם – להציג את היהודי כלא-אדם, כתת-אדם. כך עובר כחוט השני בדברים הללו המסר העיקרי: עד נשמתו האחרונה שמר היהודי על צלם אנוש.¹⁰

10. בכרך, אלה דברי האחרונים, עמ' 14.